

Protestant Theological University

'Is Hellas of is Israël het uitverkoren volk?'

Mietus, L.; de Lange, Albert

Published in:

DNK Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800

Published: 01/01/2022

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mietus, L., & de Lange, A. (2022). 'Is Hellas of is Israël het uitverkoren volk?': Johannes Hermanus Gunning tussen neohumanisme en Jodendom. *DNK Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 45(97), 141-163. Article 1. <https://www.aup-online.com/docserver/fulltext/09237771/45/97/DNK2022.2.002.LANG.pdf?expires=1673944967&id=id&accname=guest&checksum=6F0009A57B0AB2A63090E93FB004A605>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-pthu/bibliotheek-pthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

'Is Hellas of is Israël het uitverkoren volk?'

Johannes Hermanus Gunning tussen neohumanisme en Jodendom

Albert de Lange & Leo Mietus

Abstract

'Is Hellas or is Israel the chosen people?'

Johannes Hermanus Gunning between Neo-Humanism and Judaism

Gunning's perception of contemporary Judaism was the result of the influence of the Dutch 'Réveil', especially of Isaïc da Costa. During his lifetime Gunning developed a rather consistent theology about 'Israel'. He was no supporter of mission under the Jews. In some writings he adopted some popular 'anti-Semitic' ideas, but such notions were not decisive for his theology. On the contrary, Gunning's Israel-theology has given a basic impulse to the Jewish-Christian dialogue.

Keywords: Dutch Réveil, Israel-theology, anti-Semitism, Isaïc da Costa, J.H. Gunning Jr.

In 1856 zorgde Isaïc da Costa (1798-1860) voor een klein schandaal. Hij onderbrak Martinus des Amorie van der Hoeven, toen deze in een lezing de klassieke Oudheid als voorbeeld voor de eigen tijd aanpreef.¹ Hij stelde hem de korte maar krachtige vraag: 'Is Hellas of is Israël het uitverkoren volk?'² Volgens Da Costa stond het protestantisme in Nederland voor een tweespong: óf het las en interpreteerde het leven en het werk van Jezus Christus in het verlengde van de antieke Griekse filosofie óf van het Oude

1 Martinus des Amorie van der Hoeven (1824-1868) was hoogleraar in de rechten in Amsterdam. In 1854 schreef hij in *Over het wezen der godsdienst en hare betrekking tot het staatsregt*: 'Wat Plato gegist heeft, gebrekkig en gedeeltelijk, is door den Verlosser in het volle licht geplaatst', 7. Hij hield vele lezingen naar aanleiding van zijn boek.

2 Wallet, 'Het Reveil', 200.

Johannes Hermanus
Gunning Jr. (1829-1905),
collectie Albert de Lange.

Testament. Belichaamde Christus het ideaal van de *humanitas* of was hij de Messias, die het volk Israël verwachtte?

Da Costa's keuze was duidelijk. Ook nadat hij zich 1822 had laten dopen, legde hij zijn Joodse identiteit niet af. Hij werd een 'Joodse christen', die zijn leven lang het christendom op zijn 'Israëlitische' wortels wees. 'Helas' stond bij Da Costa voor het neohumanisme, dat omstreeks 1750 in Duitsland was ontstaan en de studie van de antieke Griekse wijsbegeerte, in het bijzonder van het werk van Plato, beschouwde als de weg tot de humaniteit, tot de vrije zelfverwerkelijking van de mens en zijn vorming tot persoonlijkheid.

In de loop van de negentiende eeuw drong dit neohumanisme ook in Nederland door.³ Vooral de moderne theologen lazen de Bijbel nu door de bril van de Griekse Oudheid. Jezus Christus had het heteronome, wettische Godsbeeld van het oudtestamentische volk Israël overwonnen en het ideaal

3 De Lange en Mietus, 'Johannes Hermanus Gunning Jr.'.

van humaniteit, dat Plato voor ogen gezweefd had, vervuld. D.w.z. God werkt in en door de zelfverwerkelijking van de mens. Het neohumanistisch gezuiverde christendom, dat de zedelijke en redelijke ontwikkeling van de mensheid bevordert, is de religie van de toekomst.

De Nederlandse theoloog Johannes Hermanus Gunning Jr. (1829-1905) laveerde in zekere zin tussen beide partijen.⁴ Enerzijds stond hij open voor het neohumanisme, anderzijds wilde hij een leerling zijn van de 'Joodse christen' Da Costa en hield Israël voor het uitverkoren volk. Het Helleense ideaal van humaniteit kon volgens hem alleen verwerkelijkt worden, wanneer de moderne mens het verbindt met het geloof in de Messias, die het volk Israël steeds heeft verwacht en die in Jezus Christus is verschenen.

In ons opstel beschrijven wij eerst kort de historische context, waarin Gunning zijn visie op het eigentijdse Jodendom ontwikkelde (par. 1). Vervolgens bieden wij een schets van Gunnings ambivalente verhouding tot het eigentijdse Jodendom in de verschillende fasen van zijn leven. Enerzijds hield hij Israël voor het uitverkoren volk en kende het Oude Testament een fundamentele rol toe voor de ontwikkeling van de humaniteit. Het eigentijdse Jodendom kan en mag haar heilshistorische bestemming niet verloochenen. Anderzijds schreef hij de Joden als 'volk' negatieve eigenschappen en gedragswijzen toe, waarvan zij zich niet konden losmaken, omdat zij met hun herkomst gegeven zouden zijn (par. 2-6).⁵ Heden ten dage geldt het gebruik van zulke anti-Joodse stereotypen als antisemitisch.⁶

In de slotbeschouwing (par. 7) laten wij zien, dat Gunning in zijn werk de heilshistorische betekenis van het volk Israël op de voorgrond stelde. Zijn anti-Joodse stereotypen werkten niet structureel in zijn theologie door. Bovendien wees hij erop, dat de christelijke kerk de hoofdverantwoordelijkheid droeg voor de verbreiding van het antisemitisme.

4 *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (verder *BLGNP*) IV, 165-173.

5 Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 326v.

6 Vaak wordt er verschil gemaakt tussen anti-judaïsme (dat sedert het ontstaan van het christendom bestond) en het antisemitisme, dat in de negentiende eeuw ontstond. De jodenhaat van het anti-judaïsme zou vooral religieus gemotiveerd zijn, dat van het antisemitisme een reactie zijn op de emancipatie van de Joden. Longerich beschouwt het anti-judaïsme als een vorm van antisemitisme. Onder antisemitisme verstaat hij 'alle Einstellungen und Verhaltensweisen [...], die Personen, die als Juden wahrgenommen werden, aufgrund dieser Zurechnung zum jüdischen Kollektiv negative Eigenschaften unterstellen' (Longerich, *Antisemitismus*, 8, vgl. 13v).

1. Context⁷

Dankzij de Franse Revolutie kwam het in 1796 in Nederland tot de politiek-juridische emancipatie van de Joden. Voordien waren de Joodse gemeenten bijna autonoom en konden zij als deel der ‘Joodse natie’ hun eigen wetgeving handhaven. Nu werden de Joden gelijkgesteld aan alle andere burgers en moesten naar het Nederlands recht leven. Alle Joodse gemeenten, behalve de Portugese, werden in 1814 samengevoegd in het ‘Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap’, dat dezelfde rechten en plichten had als de andere kerkgenootschappen. De maatschappelijke integratie van de Joodse minderheid verliep echter traag. Vooral de orthodoxe Joden weerden zich tegen assimilatie en wilden een zelfstandig ‘volk’ blijven. De staat maakte het hen gemakkelijk daar zij als enige minderheid eigen scholen kregen.

De liberale grondwet van 1848 droeg wezenlijk bij aan de culturele en maatschappelijke integratie van de Joden. Daarin werd vastgelegd, dat openbare inrichtingen toegankelijk moesten zijn voor alle godsdienstige gezindten. In de schoolwet van 1857 – ook al werd daarin nog van ‘opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden’ gesproken – werd dit toegepast op de lagere school. De Joodse scholen werden opgeheven. De liberalen hoopten door middel van deze schoolwet een ‘christendom boven de geloofsverdeeldheid’ te bevorderen, dat als ‘publieke religie’ (*civil religion*) in Nederland zou kunnen dienen, al werd dit in de negentiende eeuw nog niet zo geformuleerd.⁸ In Joodse kring werd wegens het belang van de integratie in de natie met grote overtuiging gekozen voor het openbaar onderwijs en bleef het aantal bijzondere scholen zeer beperkt.⁹ Velen begonnen zich steeds meer als Nederlandse staatsburgers te identificeren. Zij wilden alleen nog door hun godsdienst van hun medeburgers verschillen.¹⁰

Wallet schrijft: ‘De keuze van de Joodse gemeenschap [voor de openbare school] laat zien hoezeer zij verweven raakte met de liberale politieke agenda.’ Daardoor ‘nam de weerstand [...] binnen het conservatieve deel van de samenleving ook toe. In anti-liberale polemieken ging het

7 Wij volgen hier Bastiaanse, *Jodenzenning* I, 21-34; Wallet, ‘Godsdienstzin’; Blom en Cahen, ‘Joodse Nederlanders’.

8 Jager en Wallet, ‘Inleiding’, 15-17. Koning Willem I had dat reeds nagestreefd. Wallet, ‘Godsdienstzin’, 239.

9 Blom en Cahen, ‘Joodse Nederlanders’, 309. Vgl. Bastiaanse, *Jodenzenning* I, 26v. en Wallet, ‘Godsdienstzin’, 242.

10 Wallet, ‘Godsdienstzin’, 254v.

Joodse thema in toenemende mate een rol spelen, waarbij ook anti-Joodse vooroordelen en negatieve stereotypingen ingezet werden'.¹¹ In het bijzonder de orthodoxe protestanten wezen de openbare school af en begonnen met de oprichting van eigen bijzondere (christelijke) scholen. Zij weerden zich tegen het liberale streven de invloed van de kerken terug te dringen en een 'christendom boven de geloofsverdeeldheid' te bevorderen. Zij gaven de Joden, 'juist omdat zij konden profiteren van de grote maatschappelijke veranderingen, daar ook maar meteen de schuld van'.¹²

De schoolstrijd vormde een voedingsbodem voor de receptie van het antisemitisme in Nederland.¹³ Het neologisme *Antisemitismus* ontstond echter in de jaren 1870 in Duitsland en werd gepopulariseerd door de 'Antisemitenliga', die de journalist Wilhelm Marr in 1879 had opgericht.¹⁴ Met dit concept wilden conservatieve krachten in het Duitse Rijk tot uitdrukking brengen, dat de strijd tegen de Joden door hun emancipatie van 1871 in een nieuwe beslissende fase was terecht gekomen. Er was 'ein abstraktes, vom Juden beherrschtes System, den "Semitismus"' tot stand gekomen, waardoor zij nu heimelijk de hegemonie in de staat en de maatschappij konden uitoefenen. Om deze hegemonie te beëindigen was volgens de antisemieten een 'Systemveränderung' noodzakelijk.¹⁵

Het antisemitisme bleef in Nederland veelal beperkt tot het propagandistische gebruik van anti-Joodse stereotypen. De Joodse emancipatie zelf gold als een voldoende feit. Elders bleef het niet zo vredig. In 1881 kwam het in de Oekraïne en Warschau (toentertijd delen van Rusland) tot bloedige vervolgingen van de Joodse minderheid. Deze golf van *pogroms* duurde tot 1884. Aanleiding was de bomaanslag op tsaar Alexander II in 1881, waarvoor de Joden ten onrechte verantwoordelijk werden gehouden. De Russische overheid greep niet in. In Nederland vormden Joden, soms samen met niet-Joden, hulpcomités, die de Russische Joden ondersteunden.¹⁶ Er waren echter ook Nederlanders, die de pogroms vergoelijkten.

11 Wallet, 'Godsdienstzin', 242v.

12 Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat*, 109. Vgl. Blom en Cahen, 'Nederlandse joden', 324-330.

13 Zie de bijdrage van G. Harinck in dit nummer.

14 Longerich, *Antisemitismus*, 88, 94v.

15 Longerich, *Antisemitismus*, 88.

16 Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 331.

2. De betekenis van Isaïc da Costa voor Gunning

Gunning groeide op in een hervormd predikantsgezin. In zijn jeugd had hij, voor zover bekend, geen omgang met Joodse kinderen. Tijdens zijn theologiestudie in Utrecht (1846-1851) ontmoette hij evenwel een Jood, die hem diepgaand zou beïnvloeden. Het was Isaïc da Costa.¹⁷ Vermoedelijk nam Gunning in 1849 deel aan één van de Bijbellezingen, die deze wekelijks in zijn huis in Amsterdam hield.¹⁸

Da Costa was afkomstig uit een vooraanstaande Sefardisch-Joodse familie en had zich evenals zijn neef Abraham Capadose in 1822 laten dopen. Er was daarbij echter geen sprake van *radical assimilation*. 'De doop was voor hen geen afscheid van hun Joodse identiteit.' Zij wilden veeleer deze identiteit 'verbinden met hun nieuwe christelijke geloof'.¹⁹

Da Costa was een uitgesproken vertegenwoordiger van het chiliasme.²⁰ Wanneer Christus naar de aarde terugkomt en het 'duizendjarig rijk' in Jeruzalem opricht, zal Israël als volk terugkeren naar zijn voorouderlijke land en daar Christus als zijn Messias erkennen. Alle andere volken zouden pas tot Christus komen, wanneer Israël zich bekeerd had.²¹ Da Costa hechtte daarom niet veel waarde aan jodenzending, die de individuele bekering van Joden nastreefde; belangrijker was voor hem, dat de kerk zou terugkeren naar haar Joodse wortels en de heilshistorische rol van Israël zou erkennen.

In 1855 begon Gunning, die net predikant in zijn eerste gemeente Blauwkapel (1854-1857) was geworden, een briefwisseling met Da Costa, die hij tot diens dood in april 1860 voortzette. Da Costa nodigde Gunning in oktober 1858 uit een bidstond voor de 'Vrienden Israëls' te leiden.²² Dit comité was in 1846 in Amsterdam opgericht met het oog op de jodenzending.²³

Al in juni 1855 verklaarde Gunning: 'Wij gelooven dat het geheele N[ieuwe] T[estament] Israëlitisch [...] moet worden beschouwd' en beriep

¹⁷ *BLGNP* III, 85-88.

¹⁸ De Lange, *J.H. Gunning Jr.*, 116.

¹⁹ Wallet, 'Het Reveil', 191-192.

²⁰ De Lange, 'De eschatologische heroriëntatie', 137; Wallet, 'Het Reveil', 204.

²¹ Da Costa, *Vijf en twintig stellingen*, 7 (stelling 19): 'De toekomst van de Christenheid, de toekomst van het Christendom, de toekomst der wereld, is in de wederbrenging en herstelling, door de beloftenissen Gods verzekerd aan Zijn aloude volk van Israël.'

²² Brief aan Da Costa van 6 oktober 1858, Gunning J.Hzn., *Gunning Leven en Werk* (hierna *GLW*) III, 801.

²³ De belangrijkste leden waren Da Costa en C.F. Schwartz. In 1861 sloot de Amsterdamse vereniging zich aan bij de in dat jaar opgerichte 'Nederlandsche Vereeniging voor Israël'; de Haagse 'Vrienden Israëls' rond A. Capadose volgden in 1863. Bastiaanse, *Jodenzending* I, 44, 48v.

zich daarvoor op Da Costa.²⁴ In 1859 schreef hij: 'Hij kan slechts verklaren het in de hoofdzak met [Da Costa's] chiliastische overtuigingen geheel eens te zijn.'²⁵ Ook later sprak Gunning enkele malen zijn waardering uit voor Da Costa.²⁶ Hij bleef diens 'Israël'-theologie trouw.²⁷ Zijn leven lang legde Gunning de Bijbel messiaans-christologisch uit en hield vast aan het duizendjarig rijk. Wij laten dat hier terzijde en beperken ons tot de consequenties, die Gunning daaruit trok voor de omgang met het Jodendom van zijn eigen tijd.

Gunning uitte zich daarover voor de eerste keer in 1861 in een open brief aan de Amsterdamse jodenzen deling Carl Ferdinand Schwartz (1817-1870).²⁸ Ook al vervangt de christelijke gemeente het volk Israël niet, zij heeft volgens Gunning de primaire heilshistorische rol daarvan overgenomen. Israël heeft zijn roeping als Gods volk verzaakt, omdat het Jezus niet als de Messias heeft erkend en daartoe nog steeds niet bereid is. Weliswaar blijft Israëls uitverkiezing geldig, maar de 'gemeente uit de heidenen' is thans het 'volk Gods'. Dat zal duren, 'totdat de tijden der Heidenen vervuld zullen zijn' (vgl. Luk. 21:24).²⁹ Weliswaar wist Gunning niet of Israëls bekering 'zal plaats hebben kort vóór of na de wederkomst des Heeren Jezus', maar duidelijk is, dat de 'toekomst des Heeren [...] in het heden, in de bestaande en voortgaande ontwikkeling der gemeente en der wereld, regelmatig voorbereid' wordt.³⁰ 'De groote, massale bekeering van Israël zal eerst dan kunnen geschieden', wanneer in de christenheid haar hoofd (Christus) 'duidelijk genoeg geopenbaard zal zijn' en zij Israël kan 'overtuigen'.³¹

Gunning trok daaruit de conclusie dat de bekering van individuele Joden van secundaire betekenis is. 'Laat ons eerst en vooral arbeiden, bidden en strijden, voor de komst van Gods koninkrijk onder de Heidenen en onder de gedoopte Christenheid.'³² Door dit engagement zouden 'de tijden van de heidenen vervuld' worden. Het kwam erop aan, dat de christelijke wereld zo'n graad van humaniteit bereikte, dat de 'verharding' van het Joodse volk

24 Gunning, 'Engelsche stichtelijke litteratuur', 329v. Da Costa stuurde wellicht daarom Gunning zijn *Vijfen twintig stellingen* toe, die daarvan ook kennisnam (*Referent voor de theologische wetenschap* 1 (1856) 230v.).

25 Gunning, Bespreking van Is. da Costa, *Beschouwing*, 250.

26 Zie bijv. het verslag van Gunnings lezing in: K., 'Een ure des gebeds voor Israël', 47.

27 Ook dankzij zijn collega en leermeester Daniël Chantepie de la Saussaye, die eveneens Da Costa bewonderde.

28 Over deze brief zie Westerbeke, *Messiasbelijdende joden*, 106v.

29 Gunning, 'Brief van Ds. Gunning aan Ds. Schwartz', 9.

30 Gunning, 'Brief van Ds. Gunning aan Ds. Schwartz', 9, vgl. 10.

31 Gunning, 'Brief van Ds. Gunning aan Ds. Schwartz', 9.

32 Gunning, 'Brief van Ds. Gunning aan Ds. Schwartz', 10.

gebroken zou worden en het spontaan zou erkennen, dat Christus de Messias is. Later beriep Gunning zich daarvoor telkens weer op Paulus' brief aan de Romeinen, hoofdstuk 11.³³

Gunning bleef dus een chiliast, maar binnen het kader van de heilsgeschiedenis had de inwendige zending in Nederland en de uitwendige zending onder de heidenen prioriteit boven die onder de Joden. Het christendom heeft de roeping de idee van de humaniteit of de vorming van edele persoonlijkheden te verwerkelijken, waarvan Plato al had gedroomd. Dat gebeurt in eerste instantie niet door bekeringen binnen het Jodendom, maar door een christendom dat zich hervormt en een voorbeeld van humaniteit wordt. Het kwam er voor Gunning op aan, dat de christenen leven vanuit de verwachting van Gods Koninkrijk en de wederkomst van Christus voorbereiden.

3. Gunning en de Joden in Den Haag

Van 1861 tot 1882 was Gunning predikant in Den Haag. Ook hier trad hij al spoedig in contact met Joodse christenen. Zo leerde hij Abraham Capadose (1795-1874) kennen, de ziel van de Haagse 'Vrienden Israëls'. Deze hechtte meer waarde aan de individuele bekering van Joden dan zijn neef Da Costa.³⁴ Ook de Haagse evangelist Isaac Esser, die sedert 1870 het blad *De Hope Israëls* (dat in 1862 *De vriend Israëls* verving) redigeerde, trachtte Joden te bekeren; hij was niet van Joodse komaf.³⁵

In Den Haag leerde Gunning voor het eerst ook niet tot het christendom bekeerde Joden kennen. Een van hen was de Sefardische Jood Aäron Adolf de Pinto (1828-1907). Hij was in Den Haag geboren, raadsheer in de Hoge Raad der Nederlanden en een vooraanstaande figuur in het maatschappelijk leven in de residentie. 'Voor de Joden is hij in woord en geschrift steeds opgetreden.'³⁶ Gunning discussieerde met hem in 1866 in een bijeenkomst van de 'Vereeniging tot oefening van het voeren van debatten'.³⁷ De Pinto

33 Bijv. Gunning, *Blikken* II, 127v.

34 Zie Bastiaanse, *Jodenzending* I, 44v.; over Capadose *BLGNPV*, 109-111. Capadose polemiseerde herhaaldelijk tegen Gunning.

35 *BLGNP* I, 77v.

36 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* VI, 1121.

37 Hij discussieert op 9 februari 1866 mee over Gunnings stelling, dat 'onvooringenomenheid' op wetenschappelijk gebied nergens bestaat. *Verslag van de vereeniging tot oefening in het voeren van debatten* 1865/66, 16.

werd in 1874 curator van het Gymnasium Haganum, waar Gunning godsdienstonderwijs gaf.³⁸

Gunning uitte in Den Haag herhaaldelijk kritiek op het eigentijdse Jodendom. Het wordt volgens hem beheerst door een religieus-zedelijk deïsme of 'Godsgeloof', dat met zijn neutraal-godsdienstige karakter voor vrijwel alle beschaafde burgers acceptabel is. Het deïsme erkent weliswaar dat de éne God de wereld in eigen persoon geschapen heeft, maar ontkent diens actieve rol in de geschiedenis. In 1872 schreef Gunning in zijn 'Brief aan den Heer I. Esser':

Bij de Joden is, onder alle opvattingen bij orthodoxen en liberalen, overeenstemming in de hoofdzaak, namelijk de belijdenis der *éénheid Gods*. [...] Ik meen, ook op grond van persoonlijke omgang met denkende Israëlieten, dat men dit Joodsch deïsme [...] niet als eene *wijsgeerige* overtuiging beschouwen moet. [...] Het is een *leven*, beklaaglijk ja, maar toch altijd merkwaardig overschot van het leven, eertijds door Gods openbaring aan Israëls doorluchtige vadersen geschonken.³⁹

Het probleem is nu volgens Gunning, dat, sinds de Joden geëmancipeerd zijn, hun deïsme in de gehele Nederlandse maatschappij dominant is geworden.⁴⁰ Door de gelijkstelling van de Joden met de christenen 'komt er niet *gelijkheid* maar *overwicht* van Israël boven het christelijk deel der natie tot stand, overal waar voortaan van godsdienst en geestelijke algemeene belangen sprake zal zijn'.⁴¹ De overheid zoekt namelijk de eenheid niet meer in de specifiek-christelijke, trinitarische traditie, maar in de 'meest geschikte algemeene noemer' – en dat is in het geval van de godsdienst 'Israël met zijn onbepaald algemeen Godsgeloof. Ziedaar dus Israël niet *gelijkgesteld*, maar *heerschende*'.⁴²

Voortaan moest, in den Staat en dus ook in de school, voor zooverre zij van den Staat afhankelijk is, alles deze geestelijke gelaatsuitdrukking vertoonen. En daar Israël, gelijk het onder ons woont, met zijn deïstisch Godsgeloof de duidelijkste, tot een levende éénheid saamgesloten vertegenwoordiging van die geestelijke gesteldheid is, verklaart zich

38 Dyserink, *L.R.Beynen*, 47v.

39 Gunning, 'Brief aan den heer I. Esser', 10.

40 Bijv. Gunning, *Schoolwetsherziening*, 17-21.

41 Gunning, *Schoolwetsherziening*, 18.

42 Gunning, *Schoolwetsherziening*, 19.

daaruit de grote macht, welke Israël, naar den loop der dingen en door de eigen schuld der christenheid, in Staatsbestuur, wetenschap, dagbladpers, enz. bezit.⁴³

Volgens Gunning domineerde sinds 1857 in de lagere scholen ‘de school-godsdienst’, die ‘onder den naam van onzijdigheid of christelijke deugd, de *Israëlitische*’ is.⁴⁴ Deze vorm van anti-Joodse polemieek was wijdverbreid in antirevolutionaire kringen. Vermoedelijk nam Gunning haar over van Guillaume Groen van Prinsterer en L.W.C. Keuchenius; ook Abraham Kuyper gebruikte deze argumentatie.⁴⁵ Zij diende, zoals wij in par. 1 hebben laten zien, de bestrijding van het liberalisme door de protestantse orthodoxie.

Desalniettemin sloeg Gunning dit veronderstelde Joodse deïsme hoger aan dan de moderne christelijke theologie. In zijn brief aan Esser van 1872 ondersteunde hij expliciet de kritiek, die de liberale Jood Salomo Jacob Moscoviter (1827-1912), secretaris van de Nederlands Israëlitische gemeente te Rotterdam, in het *Weekblad voor Israëlieten* had geuit tegen de remonstrantse liberale predikant Bruno Tideman uit Hoorn.⁴⁶ Terwijl alle Joden zich volgens Gunning aan de ‘*zedewet op monotheïstischen grondslag*’ houden, staan de moderne theologen ‘op pantheïstischen grondslag’.⁴⁷ Het Jodendom bewaart een kritische distantie tussen God en de wereld; de moderne theologie identificeert ze en vervalt daardoor in het naturalisme, dat God niet meer beschouwt als transcendente persoon boven de werkelijkheid, maar als immanente, onpersoonlijke kracht, die in de wetmatigheden van de natuur en de geschiedenis tot uitdrukking komt.

4. Völkerpsychologie

Gunning zag in zijn Haagse tijd een radicale tegenstelling tussen het religieus-zedelijke deïstische Jodendom en de naturalistisch-pantheïstische moderne theologie. Het bijzondere is nu, dat hij sedert 1866 deze tegenstelling herleidde tot het principiële verschil tussen het Semitische en

43 Gunning, *Schoolwetsherziening*, 19v.

44 Gunning, *Schoolwetsherziening*, 20.

45 Zie over deze anti-Joodse polemieek bij hen: Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat*, 199-201. Vgl. voor Gunnings waardering voor Keuchenius: *Schoolwetsherziening*, 29.

46 Moscoviter, ‘Eene zending onder Israël’. Sedert 1870 polemiseerde Moscoviter met de remonstrantse predikant Tideman. Zie Streng, ‘Joden-kwesties’, 161-164, 173. Moscoviter publiceerde in 1884 *Het Nieuwe Testament en de Talmud*.

47 Gunning, ‘Brief aan den heer I. Esser’, 10.

Indo-Germaanse 'volkstype'.⁴⁸ Hij ontleende dat aan het boek van Rudolf Friedrich Grau, *Semiten und Indogermanen in ihrer Beziehung zu Religion und Wissenschaft. Eine Apologie des Christenthums vom Standpunkte der Völkerpsychologie*, dat 1864 in Stuttgart verscheen.⁴⁹ Grau ontleende dit onderscheid tussen Semieten en Indo-Germanen aan de *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques* (eerste druk 1855) van Ernest Renan, die van Semieten en Indo-Germanen twee rassen maakte, waarbij hij het Semitische voor inferieur hield.⁵⁰ Gunning schreef in 1866:

De Indogermanaan spreidt zijn willen en weten over de breedte van de natuur, en doordringt de wereld naar alle zijden. De Semiet daarentegen verheft zich tot God, en hoort Zijn stem in het geweten. De eerste neigt van nature tot het pantheïsme, de tweede tot erkenning van den persoonlijken God.⁵¹

Ook al gebruikte Gunning niet het begrip 'ras', het is duidelijk dat geen mens zijn afkomst kan verloochenen. Een Jood is en blijft een Semiet, ook al heeft hij zich laten dopen of is hij gesecculariseerd.

Dat blijkt vooral uit Gunnings analyse van Spinoza's wijsbegeerte uit 1876. Spinoza gold als de *godfather* van het (pantheïstisch) naturalisme in West-Europa. Maar dit naturalisme was volgens Gunning niet Spinoza's eigenlijke bedoeling (en kon het naar zijn mening ook niet zijn, vanwege Spinoza's Semitische afkomst).⁵² Hij wilde de vereniging van God en wereld, zonder God pantheïstisch te doen opgaan in de natuur. Volgens Gunning is dit slechts te verwerklijken, wanneer men uitgaat van de 'idee der persoonlijkheid'; alleen wanneer God en mens beiden zelfstandig, vrij zijn, kan het naturalisme worden overwonnen.

De idee van de persoonlijkheid behoort volgens Gunning tot de religieuze traditie van de Semitische volkeren, in het bijzonder van het Joodse volk, en wortelt in het Oude Testament. Vanwege Christus is nu de scheidsmuur afgebroken tussen de Semiet met zijn persoonlijke Gods-idee en de Indo-Germanaan met zijn idee van God in de natuur. Voortaan zijn zij op elkaar

48 Gunning, *Blikken* I, 160.

49 Zie Mietus, *Gunning en de theosofie*, 240-242. L. Tinholt, de hoofdredacteur van de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, oefende scherpe kritiek op het boek van Grau onder de veelzeggende titel: 't Zit maar in 't ras'.

50 Vgl. Gunning, *Blikken* I, 162 en III, 49 noot. Gunning verwierp Renans opvatting dat de Semieten een inferieur ras vertegenwoordigden.

51 Gunning, *Blikken* I, 162.

52 Gunning, *Spinoza*, 140; *GVW* III, 282.

aangewezen: ‘Uit het huwelijk van beide kan eerst de volkomen ontwikkeling der godsdienst voortkomen.’⁵³ Daaruit trok Gunning twee conclusies.

In de eerste plaats: het (Indo-Germaanse) christendom moet, wanneer het niet in pantheïsme en naturalisme wil vervallen, zijn Israëlitische wortels bewust blijven. Gunning hield in dit opzicht aan Da Costa vast. Alleen Christus kan de diepe behoefte aan humaniteit, aan zelfstandigheid, die ook de Indo-Germaan voelt, vervullen. Plato’s ideaal wordt in de Joodse Christus werkelijkheid.

In de tweede plaats: het Joodse volk moet zijn wereldhistorische roeping bewust worden. Als Israël Jezus, toen hij nog leefde, als zijn Messias had erkend, zou hij reeds toen zijn koninkrijk hebben opgericht en de humaniteit hebben hersteld.⁵⁴ Omdat Israël hem afwees, werd het als volk verstrooid. Het Jodendom heeft sindsdien de ‘idee der persoonlijkheid’ tot religieus-zedelijk deïsme verlaagd en zich van haar Indo-Germaanse omgeving afgeschot. Het is ‘verhard’. Toch draagt het nog steeds de sporen van haar uitverkiezing door God en kan deze ook niet uitwissen.

5. Gunning en de pogroms

In 1881 verscherpten zich – zoals eerder vermeld – de pogroms tegen de Joden in de Oekraïne. Op 3 april 1882 verklaarde Gunning in een ingezonden brief in het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, dat hij graag een Haags hulpcomité voor de vervolgte Russische Joden wilde vormen. Hij dacht daarbij aan een christelijk comité naast het al bestaande Joodse comité, waarin overigens ook vele christenen vertegenwoordigd waren.⁵⁵ Hij distantieerde zich echter van ‘frases over deze Joden als “onschuldige slachtoffers”’. ‘Mijn overtuiging is dat de Joden in Oost-Europa (wel van de Portugese Joden te onderscheiden) zich aan velerlei onderdrukking van de Christenen door geld in woeker hebben schuldig gemaakt, tegen welke deze vervolging, die zij thans lijden, een reactie is.’⁵⁶

Daarop reageerde De Pinto, die een hulp, zoals Gunning die aanbood, zonder meer afwees. In de eerste plaats, omdat Gunning geen bewijs aanvoerde dat de Russische Joden ‘woekeraars’ zouden zijn. De Pinto zag

53 Gunning, *Blikken* III, 50 noot.

54 Zie Gunning, *Jezus Christus de Middelaar*, 143-145; *GVW* II, 242v.

55 Het Comité tot het inzamelen van Liefdegiften ten behoeve der noodlijdenden Russischen Joden te 's-Gravenhage. Zie *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* – hierna *DZG* – (14 april 1882) nr. 88, 521 met de lijst van namen.

56 *DZG* (4 april 1882) nr. 80, 474. Ook *GLW* II, 916.

in deze bewering 'het oude maar al te wel bekende voorwendsel', waarmee men al de Jodenvervolgingen in het verleden had trachten te rechtvaardigen 'en dat nu ook weder [...] dienst heeft moeten doen voor het aanstoken en verspreiden van die treurige anti-Semitische beweging in het groote Duitsche Rijk'. De doorslag gaf echter voor hem, dat Gunning hier de vervolgte Joden 'geen zedelijken steun', geen solidariteit bood. Financiële ondersteuning aan slachtoffers is geen 'liefdegave', wanneer hij wordt gegeven met de verklaring, dat hun lijden 'niet onverdiend' is.⁵⁷

Gunning antwoordde dat hij bewust de schuld van de Joden had gememooreerd. Anders zou men hebben gedacht, dat hij de Joodse woekerpraktijken – die hij voor reëel hield – wilde vergoelijken of ontkennen. Hij verklaarde zich bereid, wanneer hij daartoe opgeroepen werd, *openlijk* te bewijzen, dat de Joden woeker bedreven. Helaas kwam het daar niet van, zodat wij niet weten, wat zijn bronnen waren.⁵⁸

Gunning bevestigde nu expliciet, dat de Joden 'groote en zware schuld' hebben, niet alleen vanwege de woeker, 'maar vooral in het noodeloos beleedigen van den naam van Hem, in wien de Christenheid, onder wie zij wonen, als in den Verlosser der wereld gelooft'. Zij hebben als Joden het recht 'Hem te *verwerpen*', niet echter tot de 'Christushaat', die bij hen gebruikelijk zou zijn.⁵⁹ Gunning dacht daarbij ook aan de wijze waarop zij pressie uitoefenden op tot het christendom bekeerde Joden. Gunning eindigde met zijn typische *mea culpa*. Het is 'voor een deel de schuld der Christenen, die hun eigen belijdenis bij de Joden in diskrediet gebracht hebben'. De christenen zijn ontrouw geworden aan hun eigen belijdenis. 'Daarom is dan ook de schuld der Christenen tegenover de Joden grooter en zwaarder dan die der Joden tegenover de Christenen.' Hij beval diegenen, die zich bij hem gemeld hadden, aan zich te voegen bij het voornoemde Joodse comité.⁶⁰

De Pinto reageerde nog eenmaal in april en vroeg Gunning, hoe het de Joden – die al zovele vervolgingen hadden beleefd – wel niet te moede moest zijn, wanneer hij niet de 'snoodheid' (wreedheid) van de vervolgers, maar de 'schuld der vervolgd' op de voorgrond stelde.⁶¹ Volgens Gunnings zoon,

57 *DZG* (8 april 1882) nr. 84, 496. Vgl. *GLW* II, 917.

58 Gunning verwijst alleen naar het tijdschrift: *Zuid-Afrikaansche stem over Israël en voor Israël*, nr. 37 en 38, dat uitgegeven werd door F. Lion Cachet. Over hem zie *BLGNP* I, 128v.; Derksen, 'Frans Lion Cachet'.

59 De uitdrukking 'Christushaat' ontleende Gunning aan Menzel, *Kritik*, zie *GVWI*, 396.

60 *DZG* (22 april 1882) nr. 95, 566. *GLW* II, 918.

61 *DZG* (25 april 1882) nr. 97, 579. Vgl. *GLW* II, 918v.

Johannes Hermanus Gunning J.Hzn. voerde deze polemiek evenwel niet tot afbreuk van de relatie tussen Gunning en De Pinto.⁶²

In 1882 werd Gunning professor in Amsterdam en bleef dat tot 1889. Opvallend is dat hij in zijn geschriften uit deze tijd nauwelijks meer spreekt over het Joodse volk, ook al woonde de grootste Joodse gemeenschap van Nederland in deze stad. In zijn boekje *De prediking van de toekomst des Heeren* uit 1888 liet Gunning de eschatologische rol van Israël grotendeels terzijde.⁶³ Zijn twee lezingen voor de Nederlandsche Vereeniging voor Israël uit deze periode, waarin hij wel over het Jodendom van zijn tijd sprak, verschenen niet in druk.

Waarschijnlijk was zijn terughoudendheid voor een deel aan de invloed van de orthodoxe lutherse hoogleraar Johann Tobias Beck uit Tübingen te danken, die het Joodse volk nauwelijks enige betekenis in de eschatologie toekende.⁶⁴ Ook voor Gunning lag de nadruk op de voorbereiding van de kerk voor de komst van het koninkrijk van Christus. De hoofdreden was ons inziens evenwel Gunnings teleurstelling, dat het hedendaagse Jodendom niet wilde erkennen, dat het als draagster van de 'idee van de persoonlijkheid' een universele roeping had en zich afsloot voor haar eigenlijke opdracht onder de volken.

Gunning bleef blijkens het verslag van zijn lezing van eind 1883 bij het standpunt, dat hij in 1882 tegenover De Pinto had verdedigd. Hij veroordeelde de pogroms nadrukkelijk 'als eene schande voor de Christenen', maar hij wilde dit niet zo 'eenzijdig' doen als de 'ongeloovige dagbladders, alsof de Joden de vervolgte onschuld en de Christenen de verpersoonlijkte bloeddorst zijn'.⁶⁵ Hij wees op de 'hardnekkige aanhankelijkheid aan de Talmud' van de Joden, hun 'systematische afsluiting van de volken', hun 'eigenaardige baatzucht om zich de goederen der aarde zonder vermoeienden handenarbeid toe te eigenen' etc. Het was dit 'op zichzelf blijven staan in trotschheid' dat Gunning laakte in het Jodendom van zijn tijd. Dat was ook niet veranderd door de emancipatie van de Joden, die de staat had doorgevoerd. 'De vrijgemaakte Joden willen de voorrechten der vrijmaking genieten, zonder hunne afgeslotenheid op te geven [...]. De Jood blijft altijd Jood.' En dat zou volgens Gunning pas eindigen als zij 'hun Messias zullen hebben erkend'.⁶⁶

62 *GLW* II, 919.

63 *GVW* II, 339-382. Hij spreekt alleen kort over Israël op p. 349 en 362.

64 Vgl. De Lange, 'De eschatologische heroriëntatie', 146v.

65 Verslag van Gunnings lezing van eind 1883 in: K., 'Een ure des gebeds voor Israël'.

66 Verslag van Gunnings lezing van eind 1883 in: K., 'Een ure des gebeds voor Israël'.

6. De betekenis van Israël voor de volken (1894)

Op 16 januari 1894 hield Gunning een lezing over 'Israël, middelpunt van de volken der wereld', die min of meer haar neerslag vond in de brochure *De betekenis van Israël* [sic!] voor *De Volken*, die aan het einde van dat jaar verscheen. Ook wanneer Gunning de tekst zelf niet heeft uitgegeven, kan men hem toch als bron gebruiken.⁶⁷ Volgens W. ten Boom en S. Gerssen is deze lezing van grote betekenis voor het gesprek over de verhouding van de kerk tot Israël.⁶⁸

De brochure vat de grondlijnen samen van wat Gunning als het 'ware Chiliasme, het bijbelsch duizendjarig Rijk' beschouwde, namelijk het chiliasme zoals hij dat van Da Costa had geleerd, ook al noemt hij diens naam niet.⁶⁹ Hij herhaalt hier zijn 'Israël'-theologie. Elk volk wordt door zijn godsdienst geconstitueerd. Er is echter maar één volk, waarin God zichzelf openbaart, namelijk Israël. 'Openbaring is herstelling van de oorspronkelijke gemeenschap tusschen God en mensch', die door de zondeval verloren gegaan was. 'In Israël herstelt God de menschheid.'⁷⁰ God heeft Israël uitverkoren ten behoeve van de heidenvolken. Israël moest in zijn geschiedenis 'de ware menschheid als openbaring Gods' tonen.⁷¹ Israël is daarom het middelpunt der volken (Ef. 2:11-22). Wanneer het volk Israël deze roeping zou hebben verstaan, dan zou het Jezus Christus als Messias en koning hebben erkend. Dan zou Christus nog bij zijn leven het koninkrijk Gods hebben opgericht.

De verwerping van Jezus Christus had twee dramatische gevolgen voor de wereldgeschiedenis. (1) 'Nu moest namelijk de Gemeente optreden als Kerk, niet als Koninkrijk. Het Evangelie klonk in de prediking als bloot geestelijk, als boodschap van schuldvergeving en verzoening, maar niet als

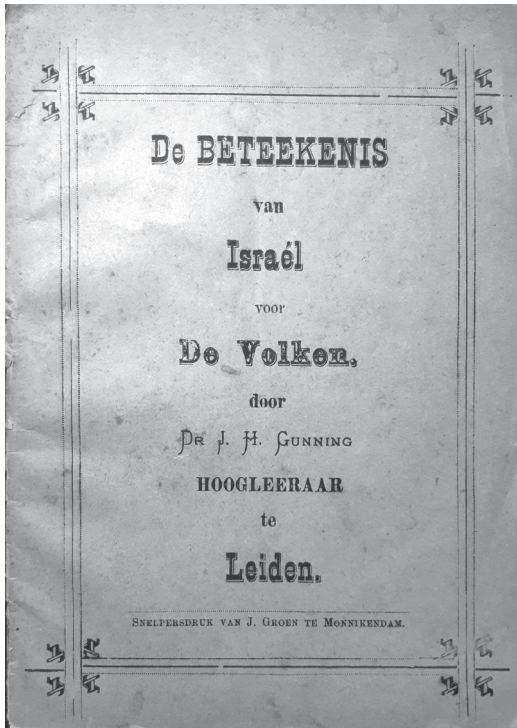
67 Volgens A.J. Ruys is deze brochure vermoedelijk niet door Gunning zelf uitgegeven, *GLW* III, 412. De inhoud gaat echter duidelijk terug op een lezing, die Gunning op 16 januari 1894 in Den Haag had gehouden (UBU: Gunning-Archief, 2 D 26, 1025-1050, en 22 D 85, 739-755). Het verschil is dat de lezing uitgaat van Ef. 2:11-22, terwijl in het boekje Rom. 11:17-18 als grondslag is genomen. In Gunning 22 D 115 bevindt zich het verslag van een lezing van Gunning in de Schotse Zendingkerk in Amsterdam van 12 december 1887 over 'De betekenis die Israël, naar de Schrift, voor de Chr. Kerk heeft'; deze berust op Romeinen 11.

68 Gerssen, *Modern zionisme*, 170-175. Zie voor Ten Boom par. 7 van dit artikel. Zie verder de kritiek van Kamphuis 'Het vergeten "model" van confrontatie', 170, 174 noot 3, die er op wijst, dat La Saussaye (en daarmee ook diens leerling Gunning) een *synthese* zoekt tussen het romantisch nationalisme én de Bijbel.

69 Gunning, *De Betekenis van Israël*, 8.

70 Gunning, *De Betekenis van Israël*, 1.

71 Gunning, *De Betekenis van Israël*, 9.

Omslag brochure *De beteekenis van Israël voor De Volken*, collectie Leo Mietus.

grondslag des maatschappelijken levens des volkslevens.⁷² Christus werd erkend als verlosser, niet als koning.

(2) Israël behield weliswaar zijn roeping om Gods volk ten behoeve van de heidenvolken te zijn, maar leefde daar niet uit. Gunning citeert hier het Latijnse spreekwoord 'dat het bederf van het beste het ergste is'.⁷³ Het gevolg daarvan is dat het 'ongeloovig Israël overal als het ware de wigge [is], die de eenheid der volken, in wier midden het woont, doet uiteensplijten'.⁷⁴ Daardoor 'plaatste zich nu elke nationaliteit veeleer vijandig tegenover Israël'.⁷⁵

Gunning verwijst in dit verband naar 'de "vraag omtrent de Joden" of wel het "Antisemitisme", dat tegenwoordig in Duitschland zo grooten invloed heeft'.⁷⁶ Duidelijk is dat het begrip antisemitisme voor Gunning nieuw

72 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 4.

73 'Corruptio optimi pessima', vermoedelijk afkomstig van Gregorius de Grote. Gunning citeerde in het Nederlands.

74 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 2, vgl. 10.

75 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 5.

76 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 2. Vgl. Gunning 2 D 26, 1043, waar hij zegt: 'Het antisemitisme, zooals wij dat bijv. in Duitschland zien, bestaat gelukkig onder ons niet.'

was. Hij preciseert niet, wat daaraan het bijzondere was. Aan het slot van de brochure uitte Gunning een principieel bezwaar tegen 'de Jood', die hij wellicht uit de Duitse antisemitische literatuur overneemt. Hij schrijft: 'Zijn aard (en niet, gelijk hij voorgeeft, de noodzakelijkheid) dringt den Jood tot den handel.' Hij verdient vooral aan het handelen van staatsschulden. Dat voert tot stijging der belastingen, waaronder vooral de armen lijden.⁷⁷ De regeringen moeten daarom ingrijpen en het Joodse volk – 'ondanks emancipatie BLIJFT Israël een afzonderlijk volk, en wil en moet dat blijven' – 'binnen de grenzen houden' en geen overheersing dulden.⁷⁸ Hoe Gunning zich dit precies voorstelde, is niet duidelijk. Zijn toespraak was in elk geval niet bedoeld als politiek programma.

Gunning eindigt zijn lezing ook nu met een *mea culpa*. De 'diepste grond' voor de emancipatie van de Joden en hun overheersing ligt 'in de ontrouw der christelijke volken aan hun eigen geloof'.⁷⁹ Wanneer de volken boete doen, keert Christus terug. Dan zal Israël zich bekeren en het middelpunt van de volken worden, die als wortel alle andere volken draagt (Rom. 11:18).⁸⁰

7. Balans en conclusie

Wij zijn begonnen met de provocerende vraag van Da Costa: 'Is Hellas of is Israël het uitverkoren volk?' Gunning's antwoord was duidelijk: Israël is het uitverkoren volk. Hij ontwikkelde in het voetspoor van Da Costa een theologie, waarin het Bijbelse volk Israël een buitengewone rol speelde. Hij las het Nieuwe Testament door de bril van het Oude Testament. Jezus Christus is de Messias, die Israël steeds heeft verwacht. Hij is de ware mens. Daarom moet Hellas (het neohumanisme) tot de Joodse Christus komen. Het geloof in Christus is de enige weg tot de verwerkelijking van het ideaal van de humaniteit. Jood en Griek moeten wedergeboren worden.

77 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 10v. Volgens Gunning 2 D 26, 1047 zou hij de Rothschilds hebben genoemd.

78 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 11. Volgens Gunning 2 D 26, 1045, zou hij hebben gezegd, dat zolang de Joden in Nederland, ook al houden zij van het Oranjehuis, zich afzonderen van de andere burgers, 'de volksscheiding [zal] worden gehandhaafd', en zij in feite vreemdelingen zullen blijven. Maar dat betekent voor Gunning niet dat de Joden geen burgerrechten mogen hebben: 'Wij hebben de Joden toe te wenschen en te geven die houding, die aan de vrije burger toekomt. [...] Israël mag aanspraak maken op onbepaalde gastvrijheid, bescherming, eer, deelgenootschap aan de burgerlijke rechten, voor zoover zij bestaanbaar zijn met het behooren tot een afzonderlijk volk' (1048).

79 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 11.

80 Gunning, *De Beteekenis van Israël*, 12.

Gunning sprak in zijn literaire werk vaak over de betekenis van het oudtestamentische volk Israël, daarentegen weinig over dat van het nabijbelse Joodse volk. Dat aspect blijft beperkt tot enkele ingezonden brieven, korte passages en verslagen van lezingen. Hij had ook nauwelijks omgang met Joden. Dat is in zoverre begrijpelijk, daar hij alleen aan de kerk de taak toeschreef de wederkomst van Christus voor te bereiden.

Het valt echter op, dat hij meestal negatieve stereotypen gebruikt als het gaat om het eigentijdse Jodendom, met name het geëmancipeerde. Zo nam Gunning weer het aloude religieuze vooroordeel op, dat de Jood zich door zijn 'Christushaat' laat leiden; volgens hem zat deze haat achter het Joodse streven naar godsdienstige neutraliteit van de openbare inrichtingen, vooral van de lagere scholen, hoewel hij de schuld daarvoor niet bij de Joden legde, maar bij de kerk, die geesteloos was geworden. Ook bevestigde hij het vooroordeel dat de Joden van nature woekeraars zijn. Gunning geloofde dat er ook in Nederland een 'vraag omtrent de Joden' bestond door de toenemende invloed van de Joden op de pers en de geldmarkt. Blijkens de gedrukte versie van zijn lezing uit 1894 moest de regering voorkomen dat de Joden zouden heersen over allerlei sectoren van de maatschappij (zoals scholen), die hen volgens Gunning niet toebehoorden.

Gunning kende al met al aan de Joden als 'volk' vooral negatieve eigenschappen toe. Heden ten dage geldt het gebruik van zulke anti-Joodse stereotypen als antisemitisch. Gunning was hierin echter allesbehalve een uitzondering. In de loop van de negentiende eeuw verbreidden zich antisemitische uitlatingen en gedragswijzen in heel West-Europa, vooral in kringen, die de emancipatie van de Joden afwezen. In Nederland waren dat bijvoorbeeld de orthodoxe protestanten. Ook Gunnings collega's zoals Herman Bavinck hanteerden anti-Joodse stereotypen.⁸¹ En Abraham Kuyper beweerde in *Liberalisten en Joden* dat de pers 'bijna uitsluitend in Joodsche handen' was.⁸² Ook het gebruik van vermeend wetenschappelijke begrippen als 'ras' en 'volkstype' was in de negentiende eeuw gangbaar. Er zijn ons geen orthodoxe, protestants-christelijke theologen uit de negentiende eeuw in Nederland bekend, die de Joden tegen dergelijke antisemitische beschuldigingen hebben verdedigd.

In de *Verklaring van de Protestantse Kerk in Nederland over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid voor de toekomst* uit 2020 leest men: 'De Protestantse Kerk in Nederland wil zonder terughoudendheid erkennen dat de kerk mede de voedingsbodem heeft bereid waarin het zaad van

81 Bavinck, *Gereformeerde Ethiek*, 435, 540. Vindplaatsen aangereikt door D. van Keulen.

82 Kuyper, *Liberalisten en Joden*, 10.

antisemitisme en haat kon groeien.⁸³ De vraag is of dat ook voor Gunning geldt. Heeft hij met zijn visie op het moderne Jodendom in de negentiende eeuw aan het antisemitisme van de twintigste eeuw bijgedragen?

Gunnings anti-Joodse uitlatingen waren in de eerste helft van de twintigste eeuw bekend. Gunning J.Hzn. gaf in 1923/24 de openbare briefwisseling van zijn vader met De Pinto opnieuw uit.⁸⁴ Hij publiceerde ook een instemmende weergave van de brochure *De beteekenis van Israël voor de volken* van 1894 door A.J. Ruys.⁸⁵ W. ten Boom, die van 1925 tot 1942 zendeling-predikant van de Nederlandse Vereniging voor Israël was, vestigde in 1929 de aandacht weer op deze brochure van Gunning en opnieuw in 1932.⁸⁶

Opmerkelijk is dat Ten Boom niet inging op Gunnings anti-Joodse stereotypen, ook al was hij in 1928 in Leipzig gepromoveerd op de dissertatie *Die Entstehung des modernen Rassen-Antisemitismus, besonders in Deutschland*. Ook de andere auteurs, die zich in het interbellum met Gunnings werk bezighielden (bijv. K.H. Miskotte, J.H. Semmelink, O. Noordmans en Th.L. Haitjema) lieten diens uitspraken over het eigentijdse Jodendom terzijde.⁸⁷

Kennelijk werden Gunnings uitspraken toentertijd niet als antisemitisch ervaren of men deelde ze als vanzelfsprekend. Sensibiliteit voor hun antisemitische strekking ontstond pas na 1945. Gunnings lezing van 1894 werd in 1950 opnieuw gepubliceerd, maar nu met weglating van het slot met de antisemitische vooroordelen. In het verdere verloop van de twintigste eeuw werd Gunnings (door Da Costa) gestempelde 'Israël'-theologie meermaals gereciperd, maar op zijn anti-Joodse vooroordelen werd niet ingegaan.⁸⁸ Het is daarom twijfelachtig (gezien de geringe *Wirkungsgeschichte* van zijn uitspraken), of Gunning mede de 'voedingsbodem heeft bereid, waarin het zaad van antisemitisme en haat kon groeien'. Niet zijn antisemitische uitlatingen werkten door, maar zijn 'Israël'-theologie. Deze heeft binnen de Nederlandse Hervormde Kerk wezenlijk bijgedragen aan een positieve theologische herwaardering van Israël als volk der goddelijke uitverkiezing. Daarmee werd de bodem bereid voor wat na de Tweede Wereldoorlog de Joods-christelijke dialoog is gaan heten.

83 *Erkenning*, 4.

84 *GLW* II, 915-919. Op p. 915v. oefende hij voorzichtige kritiek op zijn vader.

85 *GLW* III, 412v. De Hervormde predikant Albert Johannes Ruys (1852-1939) stemde daar in met Gunnings voorstel, dat de regering de invloed van de joden moest beteugelen.

86 Ten Boom, 'In Gunnings voetspoor'. De tweede keer in zijn brief zonder titel in: Gunning J.Hzn., *Ter gedachtenis*, 44-46. Voor W. ten Boom (1886-1946) zie *BLGNP* I, 48v. en Bastiaanse, *Jodenzending* I, passim.

87 De Lange, *J.H. Gunning Jr.*, 11-32.

88 Zie bijv. Bos, 'De betekenis'.

Gunning deelde dus zoals vele van zijn tijdgenoten antisemitische opvattingen, maar zij speelden voor zijn theologie geen structurele rol. Israël was voor hem het uitverkoren volk Gods en bleef dat ook na de komst van Christus. Zonder Israël kan het Griekse ideaal der humaniteit niet verwerkelijkt worden.

Literatuur

- M. des Amorie van der Hoeven, *Over het wezen der godsdienst en hare betrekking tot het staatsregt. Een tegenschrift tegen Mr. C. W. Opzoomer, tevens eene bijdrage tot de kritiek der antirevolutionaire rigting* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1854).
- J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925–1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering* 2 dln. (Zoetermeer: Boekencentrum 1995).
- Herman Bavinck, *Gereformeerde Ethiek*, bezorgd, ingeleid en geannoteerd door Dirk van Keulen (Utrecht: Kok Boekencentrum 2019).
- J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)' in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 2017) 275-359.
- W. ten Boom, *Die Entstehung des modernen Rassen-Antisemitismus, besonders in Deutschland* (Leipzig 1928).
- W. ten Boom, Brief zonder titel in: J.H. Gunning J.Hzn., *Ter gedachtenis. Eenige herinneringen aan prof. dr. J.H. Gunning. 1829 – 20 Mei – 1929* (Leiden: Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij 1929) 44-46.
- W. ten Boom, 'In Gunnings voetspoor. Gedachten over Israël, geschreven naar aanleiding van het onuitgegeven boekje van Prof. J.H. Gunning: "De beteekenis van Israël voor de volken"', *Pniël* (1931) nr. 2045, 79-80; nr. 2046, 81-83; nr. 2047, 95-96; nr. 2048, 102-103; nr. 2049, 105-107.
- G. Bos, 'De betekenis van Israël voor de volken volgens J.H. Gunning Jr.' *Kerk en Theologie* 38 (1987) 99-110.
- I. da Costa, *Vijfen twintig stellingen over de nationale wederoprichting van Israël en de wederkomst van den Heer Jesus Christus in heerlijkheid, aangeboden aan de Vergadering van Evangelische Christenen te Parijs, in hunne zitting van 30 Augustus 1855* ([Amsterdam] [1855]).
- A.M. Derksen, 'Frans Lion Cachet' in: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Great Britain, the Netherlands and Scandinavia (1800-1914) 17 (Leiden: Brill 2021) 516-524.
- J. Dyserinck, *Dr. L.R. Beynen* ('s-Gravenhage: W.P. van Stockum 1906).

- Erkenning en verantwoordelijkheid. Over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid voor de toekomst.* Verklaring van de Protestantse Kerk in Nederland (Utrecht: Moderamen van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland 2020).
- S. Gerssen, *Modern zionisme en christelijke theologie* (Kampen: Kok 1978).
- J.H. Gunning J.Hzn., *Prof. dr. J.H. Gunning. Leven en werken (= GLW)* 3 dln. (Rotterdam: Bredée [1922-1924]).
- J.H. Gunning Jr., 'Engelsche stichtelijke litteratuur', *Ernst en Vrede* 3 (1855) 322-339.
- J.H. Gunning Jr., Bespreking van Is. da Costa, *Beschouwing van het tweede boek van Lucas, genaamd Handelingen der Apostelen* (Amsterdam: Höveker 1858), *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* 14 (1859/60) 250-251.
- J.H. Gunning, 'Brief van Ds. Gunning aan Ds. Schwartz', *De Vriend Israëls of Berigten van arbeid en zegen onder Gods oude volk* nr. 3 en 4 (1861) 9-10. Op p. 10-12 volgde het 'Antwoord van Ds. Schwartz aan Ds. Gunning'.
- J.H. Gunning Jr., *Blikken in de Openbaring* 4 dln. (Amsterdam: Höveker 1866-1869).
- J.H. Gunning Jr., *Schoolwetsherziening. Het goed recht van hen die haar verlangen tegen Dr. J.A. Lamping bepleit* (Amsterdam: Höveker 1868).
- J.H. Gunning Jr., 'Brief aan den Heer I. Esser', *De Hope Israëls* (1872) 10v.
- J.H. Gunning Jr., *Spinoza en de idee der persoonlijkheid. Eene studie* (Utrecht: Kemink 1876).
- J.H. Gunning Jr., *Jezus Christus de Middelaar Gods en der menschen. Naar aanleiding van Dr. H. Bavinck, "De theologie van prof. dr. Daniël Chantepie de la Saussaye"* (Amsterdam: H. Höveker [1884]).
- J.H. Gunning Jr., *De Beteekenis van Israël voor De Volken door Dr. J.H. Gunning Hoogleraar te Leiden* (Monnikendam: J. Groen [1894]). Verkorte uitgave in: *Kerk en Israël* 4 (1950) nr. 2, 6-10; nr. 3, 8-9.
- J.H. Gunning Jr., *Verzameld Werk (= GVW)*, bezorgd door L. Mietus, 3 dln. (Zoetermeer: Boekencentrum 2012-2015).
- K. de Jager en B. Wallet, 'Inleiding. Publieke religie en de Nederlandse herinneringscultuur' in: K. de Jager en B. Wallet ed., *Heilige stilte. Publieke religie en de Nederlandse dodenherdenkingen sinds 1945*, Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800 jrg. 29 (Utrecht: Kok Boekencentrum 2021) 7-29.
- K. [F.W.A. Korff], 'Een ure des gebeds voor Israel', *De hope Israëls* (December 1883) nr. 12, 47v.
- J. Kamphuis, 'Het vergeten "model" van confrontatie. Dr. A. Kuyper over het Zionisme' in: *Almanak van het Corpus studiosorum in academia Campensi "Fides Quadrat Intellectum"* 1978 (Kampen) 166-175.
- A. Kuyper, *Liberalisten en Joden* (Amsterdam: J.H. Kruyt 1878).

- A. de Lange, *J.H. Gunning Jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening*, I (1829-1861) (Kampen: Kok 1995).
- A. de Lange, 'De eschatologische heroriëntatie van de theologie door J.H. Gunning Jr. De vergeten eschatologie in Nederland' in: S. Voolstra en J. Vree ed., *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid*, Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800 jrg. 8 (Zoetermeer: Meinema 2000) 124-153.
- A. de Lange en L. Mietus, 'Johannes Hermanus Gunning Jr. (1829-1905) en het neohumanisme' in: *Tussen Athene en Jeruzalem. Het christelijk gymnasium 1870-1970*, Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800 jrg. 28 (Utrecht: Kok Boekencentrum 2020) 57-84.
- P. Longerich, *Antisemitismus. Eine deutsche Geschichte – von der Aufklärung bis heute* (München: Siedler 2021).
- W. Menzel, *Kritik des modernen Zeitbewusstseyns* (Frankfurt a.M.: Heyder & Zimmer 1869).
- L. Mietus, *Gunning en de theosofie. Een onderzoek naar de receptie van de christelijke theosofie in het werk van J.H. Gunning Jr. van 1863-1876* (Gorinchem: Narratio 2006).
- J. Moscoviter, 'Eene zending onder Israël', *Weekblad voor Israëlieten* (17 en 24 november, 1, 8, 15, 22 en 29 december 1871; 19 januari en 2 februari 1872).
Referent voor de Theologische Wetenschap. Uitgegeven onder medewerking van onderscheidene vaderlandsche geleerden 1 (Utrecht: Kemink 1856).
- G.C. Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa*, Historische migratiestudies 5 (Hilversum: Verloren 2015).
- T. Streng, "Joden-kwesties" in Nederland rond 1870. Humaniteit, moderniteit en Nederlanderschap', *Studia Rosenthalia* 28.2 (1994) 156-176.
- L. Tinholt, 't Zit maar in 't ras', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 2 (1865) 1-15.
- B. Wallet, 'Het Reveil als "joodsche Hervorming"' in: F. van Lieburg ed., *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum: Verloren 2012) 185-210.
- B. Wallet, "Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid". De centralisatie en nationalisering van de Nederlandse joden (1814-1870)' in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 2017) 221-274.
- W. Westerbeke, *Messiasbelijdende Joden in Nederland, Europa en Israël* 1 (Middelburg 2011).

Over de auteurs

Dr. Albert de Lange werd geboren in Zwolle in 1952 en studeerde theologie in Kampen van 1970 tot 1977. Van 1986 tot 1990 werkte hij als historicus bij

de Società di Studi Valdesi in Torre Pellice in Italië. Hij woont sinds 1990 in Duitsland, sinds 2000 in Karlsruhe, en is actief als freelance kerkhistoricus. Hij publiceerde over J.H. Gunning Jr. (1829-1905) en de geschiedenis van de Waldenzen.

Dr. Leo Mietus is docent aan het Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten. Hij bezorgde het *Verzameld Werk* van Gunning in 2012-2015 en werkt samen met dr. Albert de Lange aan Gunnings bibliografie en het tweede deel van zijn biografie.